

Elçin QALİBOĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: elcin.galiboglu@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.1.102>

İBLİS OBRAZI: MİFOLOJİ – DİNİ ŞÜURDA VƏ YAZILI ƏDƏBİYYATDA (H.CAVIDİN “İBLİS” PYESİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: İblis obrazı, mifoloji-dini şüur, “İblis” pyesi, cin, şeytan.

SUMMARY

Elchin GALIBOGLU

IMAGE OF IBLIS: IN MYTHOLOGICAL – RELIGIOUS CONSCIOUSNESS AND WRITTEN LITERATURE (BASED ON THE PLAY “IBLIS” BY H. JAVID)

Huseyn Javid is not only Azerbaijan, but one of the rare figures of human culture. In his works, a call to reach humanity, truth, and justice is heard - confident, stubborn, divine... The events of 1937 were aimed at eliminating the intellectuals and shaking our nation in general. Huseyn Javid was one of the first victims of this. He did not fit into the age and environment in which he lived. There was a world of difference between him and society. His works and the state of his heroes show this.

The article examines the image of Iblis in mythological-religious consciousness and written literature (based on the play “Devil” by H. Javid).

Key words: the image of the Devil, mythological-religious consciousness, the play “Devil”, demon, devil.

РЕЗЮМЕ

ОБРАЗ ДЬЯВОЛА: В МИФОЛОГУ-РЕЛИГИОЗНОМ СОЗНАНИИ И ПИСМЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА (НА ОСНОВЕ ПЬЕСЫ Г. ДЖАВИДА «ИБЛИС»)

Гусейн Джавид, является представителем не только Азербайджанской, он есть один из редких деятелей человеческой культуры. В его произведениях звучит призыв к достижению человечности, истины, справедливости – уверенности, к принципиальности, к Божественности... Расстрелы 1937 года в первую очередь были направлены на ликвидацию известных людей, в целом на уничтожение всего народа, на его сокрушение. Одним из первых, кто получил этот удар, был Гусейн Джавид. Он не вписывался в эпоху, в среду, в которой жил. Разрыв между ним и обществом были существенными. Об этом свидетельствуют его произведения и положение его героев.

В статье представлен образ демона в мифолого-религиозном сознании и в письменной литературе (на основе пьесы Г. Джавида "Иблис").

Ключевые слова: образ демона, мифолого-религиозное сознание, пьеса “Иблис”, демон, дьявол.

Giriş. H.Cavidin əsərləri insan faciəsini, bitməyən kədərini göstərdiyi dərəcədə oxucunun yaşamaq ümidini bir an da azaltmır. Çünki Cavidin yaradıcı insan olaraq harayında insan, ulus, bəşər dərindən, halına doğma yanaşma var. Cavidin həqiqət axtarırları bitmir, tükənmir, insanlara, əbədi sabahlara yeni yaradıcılıq imkanları yaradır. Onun qəhrəmanları gerçəkliyə sığmırlar.

Cavid gerçəkliyi gözəl bildiyi dərəcədə bənzərsiz yaradıcı xəyalçıdır. “Şeyx Sənan” faciəsi sevdiyim əsərlərdəndir, insanın həqiqətə doğru qarşısızalmaz, qeyri-adi, bənzərsiz sevgisini, həqiqətə qovuşmaq ehtirasını ifadə edir. Ümumiyyətlə, Cavidin bütün əsərlərində insanın ali həqiqət axtarırları başlıca yer tutur:

Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur.

Cavid “Şeyx Sənan”da özlərindən ayrı düşünlərin faciəsini dahiyənə şəkildə göstərir. İnamsızlıqdan adamların içərisində qorxu, böhtan ağacı boy atır, şübhə meyvələri yetişir, ancaq Sənanların içərisində ədalət, ülvyyəət ağacı bitir, fərəh, inam meyvələri yetişir. Sənanın ömrünə bənzərsiz qətiyyəət gəlir, iradə məqamına yüksəlir. İdrakın gerçək idrakdan göy qədər uca, əlçatmaz səviyyəsi var. Bu həqiqəti Cavid dərindən anlayır, duyur, özünəməxsus ifadə edir.

Cavidin Səyavuşu, Xəyyamı da zamana qarşıdır, şəraitdən, mühitdən yüksək həqiqət istəyir. Cavid oxucunun idrakını zamandan ötəliyə çağırır, onu özündəki naqisliklərlə barışmağa qoymur...

Şairin qəhrəmanları mənəviyyətin göy səviyyəsinə yüksəlirlər. Bu obrazlar insanları ədalətsizliyə, həqiqətsizliyə qarşı durmağa çağırır, ləyaqətsizliyə, azğınlığa, zalımlığa, harınlığa qarşı vuruşur, örnək olurlar.

Faciəvilik ruhlu insanın zamandan üstünlüyüdür, fərdin özündən keçməsi bahasına başa gəlir. Ulus məsələsi uca hadisədir. Əgər fərd anlayırsa ki, onun aqibəti xalqı yaratmağa xidmət edir, deməli, bu faciəvilik artıq gerçəkliyə sığmayan aqibət, özünü təsdiqdir. Böyük mənada aqibətini yaşayan insan bilir ki, onun gerçəkləşdirmək istədiyi əməl faciəsiz başa gəlməyəcək. Hüseyin Cavid bu bənzərsiz taleyi yaşadı, qəhrəmanlarının aqibətini təsdiq etdi.

Cavidin “İblis”indəki insanlıq harayı İblisə uymuşların inamsızlığına qarşıdır. Əsərdən alınan qənaət budur: yerdəkilərin İblis adlı səcdəgahı var, onlar yüksələn görüdükləri dərəcədə alçalırlar, çünki göysüzdürlər. Cavid haray çəkir: insanların yaşamında zülmət gətirən İblis halı yaranır. İnsanların duyğu, iradə yoxluğundan fitnə-fəsad, şərdən yoğrulmuş işlər törəyir. Xurafat, cəhalət, anlamsız adət-ənənələr mənəviyyətsizlik yaradır. Şairin qəhrəmanları zəllilləşmənin yaratdığı qələbəyə inanmır. Mənəviyyətsizlər vicdanın səsinə eşitmirlər, çünki İblisə tapınırlar. H.Cavidin ölçüsündə İblislik insansızlıqdan yaranır. Bu, şübhəsiz, doğru yanaşmadır.

İblis obrazı mifoloji-dini şüurda. Azərbaycan folklorunda İblis (Şeytan) mövzusunda atalar sözü və məsəllərdə (“Şeytana papiş tikir, dabanını da deşik qoyur”, Şeytandan da betərdir”, “Şeytanın dal ayağıdır” və s.),

inanclarda (“Axşam düşəndən sonra yerə qaynar su tökmək olmaz, cinlər balalarıynan gəzirlər, yandıqları üçün insandan qisaslarını mütləq alırlar” (1, 92-93) və s.), habelə folklorun başqa janrlarında (əfsanə, rəvayət, nağıl və s.) rast gəlinir. El arasında “Cin ayrı, şeytan ayrı” kimi çox işlənən məsəl də var. Göyçədən toplanmış mifoloji rəvayətdə qoca kişi hal arvadını tutur, məlum olur bu cindir, onu bir şərtlə buraxır ki, nəslindən – “yeddi arxa dönəninən” kim varsa, ona toxunmasın (1,54). “Cin dərəsi” adlı mətndə deyilir, Göyçənin Ağbulaq kəndində Usuf adlı kişinin faytonuna ağ paltarlı adam minir, çiyində də kisə olur. Usuf bunu nə qədər danışdırırsa, dillənmir. Sən demə, bu, cin imiş, qəbristanlığa çatanda düşür. Usuf bərk qorxur, yatağa düşür, bir də o yolu tək getmir (1,55). “Cin gəlini” adlı mətndə yad yerdə əxlaqa uyğun davranmayan adam başına gələn qorxulu hadisəni danışır. Məlum olur, əylənmək istədiyi qadın cin imiş. Bir də bu cür etməyəcəyinə and içdikdən sonra qopmuş qulağı yerinə qayıdır, cinlər onu öldürümlər (1, 56). Mahiyyətə buradakı cin obrazı şeytan anlamında anlaşılır.

Mətnlərdə fobiyanın (qorxunun) güclü olduğu aydınca görünür. Hadisənin iştirakçıları dünyaya gözlərini açandan eşitdiklərinin təsiri ilə ömrü boyu yaşayır, altşüurda bu, xof səviyyəsində qalır, bu və ya başqa şəraitdə (qaranlıqda, gecə tək yol gedərkən, uyğun olmayan davranış zamanı və s.) qarşılaşdıqları durumu “normalaşmış məntiqlə” əsaslandırırırlar.

İblislik ağılda, ömürdə necə yaranır? Əslində İblis şər saydığımız duyğuların (qorxu, həsəd, köləlik, xəbislik, cahillik, vəhşilik, hərislik, zalımlıq və s.) ifadəsidir. Minillər öncəki insanların həyata, təbiətə münasibəti şübhəsiz, indiki səviyyədə deyildi. Onun istər-istəməz ətrafda baş verənləri anlama, dəyərləndirə bilməməsi, çoxçeşidli fobiyalarının, anlaşılmazlıqlarının, tərəddüdlərinin, mənasız həyəcanlarının yaranmasına səbəb olurdu.

İbtidai insanların yaşamından indiki dövrə kimi bəşər təsəvvürəgəlməz dərəcədə inkişaf yolu keçib. Bu gün dünyada kompüter texnologiyalarının inkişafı artıq qarşısızalmaz görünməklə yanaşı sabahımızda hətta böyük fəsadlar yaradacağı haqqında faktlarla danışılır. İnsan gerçəkdən yaratdıqlarının əsirinə çevrilmək təhlükəsi ilə üz-üzədir. Belə bir zamanda yenə də tərəddüdsüz olaraq pragmatik ağıldan fərqli olaraq yaradıcı, insanlığa əsaslanan idrakın məntiqində mənəviyyat məsələsi önə keçir, buna qaçılmaz gərəklilik yaranır. Ulusların, dövlətlərin sabahkı taleyi artıq hamını ciddi şəkildə düşündürməkdədir. Ancaq müharibəni yaradan güclərin bu amansız gedişi dayandırmaq fikirləri göründüyü kimi yoxdur. Yəni dünyanın halsızlığının, ölkələrarası, insanlarası münasibətlərin kökündə elə insanların halsızlığı dayanır. İnsanlarası münasibətlərin pisliyi ölkələrarası münasibətlərin pisləşməsinə səbəb olur.

İblis (Şeytan) mövzusunun insan idrakının işığında, mənəviyyat imkanlarını aşkarlamaqla həll etməli olduğu halda bəşərin bu qanlı gedişdə özünü qəsdən çaşdırması dəhşətli dərəcədə ağırlıdır. Çağdaş dünyəvi düşüncə sivilizasiyalı gediş deyərəkən daha çox texnoloji əsaslanmanı önə çəkir. Habelə dünyada dini təmayüllərin artması, çoxçeşidli gərginliklərin, anlaşılmazlıqların

qalması yenə də bəşərin təzadlı yaşamasından xəbər verir. Bu baxımdan araşdırdığımız mövzunun aktuallığı göz önündədir. İnsanlığın məntiqi deyir ki, çağımızda bu yöndə elmi araşdırmaların canlı, ömürdən gələn insani məntiqlə birikməsi qaçılmazlığa çevrilir.

Əcdad düşüncəsində Xeyirin gec-tez qələbə çalacağına sarsılmaz inam Cavidlərin qələmində yenidən ömürləşir, çağımıza nəfəs səviyyəsində mənəvi yön verir.

Mifoloji-dini şüurda İblis (Şeytan) obrazının daimi varlığı, qarşısızalmazlığı əslində insanın öz yaradıcı imkanlarına tam inanmaması, alın yazısı mifizminə qapılması ilə bağlıdır. Əcdad düşüncəsində - alt şüurunda bu, artıq qarşısızalmaz fobik təmayülə çevrilir, minillərdir transformasiyaya uğrayaraq gerilikçi yol gəlir, mahiyyətə isə demək olar, xeyirliyə heç nə dəyişmişdir. Fobik əhvallar çağımızda psixologiya, psixiatriya tərəfindən təhlil olunur, irsiliyin problemləri araşdırılır, ancaq həm də insanın fobiya ilə yanaşı ağılıq duyğusunun bir-biri ilə bağlı olduğu unudulur. Psixologiya, psixiatriya bu mövzunu da təbii olaraq öyrənir, ancaq “necədir?” sualına cavab verir, “nə üçün?”, “necə etməli?” suallarına cavab vermir. Folklor mətnlərində bu halsızlıqların doğurduğu əhvalları aydınca görmək olur. Yəni qorxan (fobiyaya məruz qalan) həm də qorxuzur. Ərdoyla bağlı mətnlərdə bunun izlərinə rast gəlmək olur. Ərdoyu bir kişi meşədə tutub kəndə gətirir, işlədir. Bunlar metal əşyadan qorxurlarmış. Ancaq fənd işlədib qaçarkən uşaqların bir neçəsinin yanağını dişləyir (3). Halla bağlı inanclarda isə həyat yoldaşı doğan kişi Halı qorxuzmaq üçün tufəng atır (3).

Cinlərlə bağlı bu inanc indi də adamların təsəvvüründə var. Təsadüfi deyil ki, kəndlərimizdə bəzi evlərin girişində indi də köhnə at nalı vurulur. Səbəbi odur ki, inanca görə, cinlər metal əşyadan qorxduqları üçün evə girə bilmirlər (3).

M.Kazımoğlu-İmanov yazır, mifoloji düşüncədə şeytan (iblis) qədər dərin iz buraxan ikinci bir demonik varlıq tapmaq çətindir. Şeytanın (iblisin) qüdrəti, mifoloji təsəvvürə görə, cildən-cildə girib insan qəlbini ələ almasında və insanı onun (şeytanın) iradəsinə uyğun addımlar atmağa təhrik etməsindədir. Əgər belədirsə, yəni şeytan gücün-qüdrətin bir rəmzidir, onda insan düşüncəsində bu güc-qüdrəti dəf etmək arzusu da yer tapmalıdır və tapır da (7, 6).

Dini-mifoloji şüurda ibtidailikdən gələn fobiya (qorxu) “əlmiləşdirilir”, standartlaşdırılır, yəni aqibətləşdirilir, əbədi həyat təmayülünə çevrilir.

İblis mövzusunə münasibət istər-istəməz dindəki yanaşmanı təhlil etməyi öne çəkir. Dinə görə, İblis zəhərli oddan yaradılıb. Bununla bağlı çoxlu dini təfsirlər var: İnsanın palçıqdan, İblisin isə oddan yaradılması dönə-dönə vurğu edilir. Dində bu məsələ xüsusi şəkildə obrazlaşdırılır. Azərbaycanda islamın gəlişindən sonra bu yöndə təsəvvürlər çulğışıb, daha çox isə dinin etkisi üstünlük təşkil edib.

Qurandan: “Bir zaman Biz mələklərə: “Adəmə səcdə edin!” dedikdə, İblisdən başqa hamısı səcdə etdi. O, imtina edib təkəbbür göstərdi və

kafirərdən oldu (Əl-Bəqərə 2.34) (6, 7). “Şeytan haqq ilə müxalif olan hər növ tüğyançı varlığa deyilir – istər insanlardan olsun, istər cinlərdən, istərsə də heyvanlardan. İblisi ilahi göstərişlərlə müxalifət və tüğyan etdiyinə görə onu “şeytan” adlandırlırlar. Deməli, şeytan həm İblisə, həm də ondan qeyrilərinə aid edilə bilən ümumi bir addır (9).

Dini şüurda İblis insanları ardıcıl çaşıra bilən bir varlıqdır. Bir məqama da diqqət edək: “Quranda cinlər zahiri gözlə görünməyən varlıqlar sayılır. Şeytan da cin tayfasından sayılır: gözlə görünməyən, ancaq varlığı dəqiq olan, ağı qarışmış, tərs, xaraktercə zəif olan insanları yolundan azdırmağa çalışan cinlərə şeytan adı verilir. Əsil adı İblisdir. İblis Rəbbinin buyruğuna uymayan, üsyan edərək yoldan azmış cinlərdir” (5).

İblisin oddan yaradılması ideyası onun daha çox yandırıcılıq, məhvedicilik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Ancaq Azərbaycan mifoloji, fəlsəfi düşüncəsində odun isidicilikdən üstün, işıqpərəstlik yönü özünü aydın şəkildə göstərir. Zərdüşün “Təmiz söz, təmiz düşüncə, təmiz əməl” düsturu mahiyyətcə Azərbaycan – Türk düşüncəsidir. Burada insanın içdən arınması, od amilinin mənəvililiyinin ön plana çəkilməsi aydınca görünür. “Avesta”da iki əsas qütb var: Xeyiri təmsil edən Hürmüzd, Şəri təmsil edən Əhrimən. Hürmüzd hər yerdə Əhrimənlə döyüşür, onun gec-tez məhv olacağına, tamam silinəcəyinə inam var. Əsatirdən yaranan bir dinin şəxsində bu, ciddi bir ideya idi.

Azərbaycan-türk hadisəsi Zərdüşçülüğü Tanrıçılığın davamı saymaq olar. Novruz düşüncəsində Xeyir və Şər ideyalarının yaşarılığı var, əcdad düşüncəsində soyuq (qış) Şər, istiliyin (yazın) gəlişi, təbiətin canlanması Xeyir sayılıb. Zərdüştlükdəki od Türk düşüncəsindən gələn oda ilahi-insançı münasibətə əsaslanır. Novruz düşüncəsində odun insanı içdən təmizlədiyinə inam olub, indi də bu fitrətən yaşayır. Bu, odun tanrılaşdırılmasıdır. Dinlərdə, eləcə də İslamda odun İblis obrazında təqdimi ilə Türk düşüncəsində Oda ilahi-insançı, yaradıcı (iç təmizləyici) yanaşmadan tamam fərqli bir yanaşma var.

Xeyir-Şər təzadı var, dialektik məntiqdən fərqli olaraq təzadların birliyi yoxdur. Əslində əcdad düşüncəsindəki qətəliyin məntiqi burada aydın görünür. Türk düşüncəsində Xeyirə və Şərə münasibətin sərhədi, aydınlığı var.

R.Qafarlı yazır, “Avesta” təsəvvürlərində Şərlə Xeyirin təmsilçiləri ancaq yer üzündə – Işıqlı dünyada bir-biri ilə vuruşurlar. Mifoloji mətnə isə Ağ Qoçla (Işıqlı dünyanın bələdçisi) Qara Qoç (Qaranlıq aləmin bələdçisi) yeraltında daim döyüş vəziyyətindədir. Hər ikisi çalışır ki, iki aləmin ayrıcında duran insanı öz belinə mindirib xidmət etdiyi ilahi qüvvənin ölkəsinə aparsın (4, 312).

Dünyanın gedişində Şər, yəni Xeyirə uyğun gəlməyən nizamsızlıq, çatışmazlıq var, insanların minillərdir gerçəkliyə qarşı müxtəlif səviyyələrdə hiddəti, razılaşmaması dünyanı, həyatı, insanlıq, ali həqiqət idealına uyğun görmək istəyilə bağlıdır.

C.Bəydilinin tərtib etdiyi “Türk mifoloji sözlüyü”ndə V.Radlova və Y.Tursunova istinadən “Şeytan” adlı məqalədə deyilir: “Gözə görünməyən

demonik varlıqlardandır. Ənənəvi görüşlərə görə, dinib-danışmır, kimsəyə görünmür. Bəzən də İblis deyilən bu ruh adamları həmişə natəmiz işlərə sürüklər. Türk düşüncəsinə görə, övliyaların, müqəddəslərin olmadığı yərə şeytan gələr və o zaman da həmin yerdə çirkinlik, yamanlıq və şər ruh hakim olar. Tədqiqatçılara görə, yeraltı ruhlara şeytan deyilməsi islamın qəbulundan sonra bir ənənə şəklini almışdır (2, 341).

İblisin ruh sayılması, eləcə də “şər ruh” anlayışı yüzlərdir insanların ağılında normalaşmış, oturuşub. Ancaq ruh anlayışının mahiyyəti bütün sahələrdə - fəlsəfədə, dində, elmdə tam anlaşılmadığına görə mövzu hələ ki, açıq qalmaqdadır. Mahiyyətə insanın inamı, idrakı, mənəviyyəti və iradəsinin birliyi olan ruhun keyfiyyətlərinin insanlığın bugünkü səviyyəsində öyrənilməsi bəşərin yeni bir inkişaf səviyyəsini yarada bilər.

İblis mövzusu çağımızda da çəlbediciliyini saxlayır. İblisin – Şərin daxildən təmizlənməsi, yoxa çıxarılması mümkündürmü? Dində alın yazısı olduğundan bunun aradan qaldırılması mümkünsüzləşir, insan ömrü boyu yaratdığı təsəvvürlər sistemindən asılı olaraq qalır. Yəni dinə görə insanın taleyi öncədən müəyyənləşdirildiyindən onun özünü islah etmək imkanı mahiyyətə yoxdur.

Cavidlərin yaratdığı bəşəri ədəbiyyatın böyük istəyi odur ki, insan özünə yiyə dura bilsin.

Tanrıçılıqda insan Tanrısı ilə bir ola bilər. Əslində Türk insanı Tanrısı ilə birlikdə, həm də Tanrı olaraq dünyanın yaradılışında iştirak edə bilər. Dində dünya Dünyadan qıraqdakı qüvvə tərəfindən yaradılır, Tanrıçılıqda isə dünyadakından yaradılır.

Yüzlərdir ədəbiyyat bu mövzuya müraciət edir, bədii ədəbiyyat ölçüsündə çıxış yolu axtarılır. F.Dostoyevskinin “Cinayət və Cəza” romanının əsas surəti Raskolnikov Napoleon olmaq istəyir. Bu səbəbdən də varlı sələmçi qarını vicdan əzabı çəkmədən öldürür, ancaq müəyyən vaxt keçdikdən sonra cinayətini etiraf edir, obrazlı desək, Şeytan onu axıradək yenə bilmir. Əslində burada vicdan amilinin insanın içində ölçü olduğu görünür, bilinir.

Hötenin “Faust”unda Mefistofel Tanrı ilə bəhsə girir. Sual yaranır: Faustun qüdrətinin yaranması Mefistofelin köməyinəmi möhtac idi? Başqa cür mümkün deyildimi? Hötenin “Faust”unda yaşı artıq ötmüş olan Faust Mefistofelin – İblisin inadı qarşısında yenilir. Mefistofel ona gözəl günlər vəd edir. Əgər Faust ruhunu İblisə verib cavanlığını alırsa, bu yaşam necə ideal, insanlığa uyğun ola bilər? Göründüyü kimi, Qərb dünyası Höte kimi düşüncə yiyəsinin şəxsində çəşir, bəşəri də çəşdirir. Belə insanlığa ideal sayıla biləcək xoşbəxtlik olmur. Burada insanlığın məntiqi pozulur.

Faustun yanaşmasından fərqli olaraq Caviddə Xeyirin Xeyir, Şərin isə Şər sərhədi aydınca bilinir, insanlığından ayrılanların faciəsi təsvir olunur, şər daşıyıcısı ola bilməyənlərin məsumluğu insanlıq dərəsi kimi təqdim edilir. Cavid şübhəsiz, Hötedən də bəhrələnib, ancaq onun əsəri mahiyyətə İnsançı ideyasına görə Höteninkindən üstündür. H.Caviddə bunun özünəməxsus, həm

də fəlsəfi həllini görürük. Cavid Hötedən fərqli olaraq bəşərin qurtuluş yolunu özünəməxsus göstərə bilir: İnsan içindəki şərdən qurtulanda dünya var olacaq. Dünyanın pis günə qalması insanın özünün yaratdığı durumla bağlıdır. “İblis” əsərinin qeyri-adiliyi bir tərəfdən gerçəkliyin peşəkar şəkildə ifadə olunması, başqa tərəfdən, ona bənzərsiz romantik çalar verilməsindədir. Əslində bu mövzuda “İblis”i dünya klassikasının ən gözəl əsəri saymaq olar.

Ya rəbb, bu nə dəhşət, nə fəlakət,
Ya rəbb, bu nə vəhşət, nə zəlalət?!
Yox kimsədə insaf, mürüvvət! (8, 8).

Burada ilahi ünvana ünvanlanan haray əslində Vicdanın səsidir. Cavid gerçəkliyin acı, zəlil durumunu aydın təsvir edir, ancaq dəhşəti bu sayaq ifadə etmək insanlığa, insana ümidin əlamətidir:

Ya rəbb, bu cinayət, bu xəyanət, bu səfalət
Bulmazmı nəhayət?!
Yüz min deyil iblisə uyan, həp bəşəriyyət
Etməmiş bu gün ev yıxmağa, qan içməyə adət! (8, 9).

Yaxud:
Duyduqca, düşündükcə olur qəlbimə tarı,
Min şübhəli illət.

Min dürlü həqiqət mənə xəndan, həpsində də zülmət! (8, 15)

Cavid çağında ideal sayılan nə varsa, hamısında yalan görür. Fəhmi ona deyir ki, şərə qarışmış xeyir artıq xeyir deyil, şərdir. Şər dünyanın mayasında, mahiyyətində deyil, zahirən güclü olsa, sayılsa da, təməlsizdir. Bu gedişi yaradan insanlardır, onlar özləri də bunu sonlandıra bilərlər.

Hər fəlsəfə, hər dinü təriqət, bütün adət
Rəqs etmədə həp olsa xəyal, olsa həqiqət.
Həp rəqs ediyor hüznü sürür, eşqü fəlakət,
Həp rəqs ediyor xeyirlə şər, elmü cəhalət
Rəqs etmədə hətta o görünməz ulu məbud,
Rəqs etmədə hətta o vücudi-ədamalud (8, 27).

Caviddə məsələ - problem geniş biçimdə qoyulur. Dünyanın gedişatındakı şər Arifləri qatilə çevirir, İxtiyarları halından eləyir. Cavidin haqlı, idraklı kədərini mayasında həm də böyük bir ümid yaşayır. Cavid insanlığın ümidini insanın vicdanında arayır, inamında yanılmaz...

Nəticə. Araşdırma göstərir ki, İblis obrazı mifoloji-dini şüurda və yazılı ədəbiyyatda bəşərin indiyə qədərki idraki səviyyəsinin ifadəsi olaraq özünü göstərir. Mövzunun bundan sonra daha geniş, çoxçalarlı araşdırılması zərurəti yaranır. Burada dünya ədəbiyyatı örnəklərindən bir neçəsi haqqında qısa danışmaqla H.Cavidin “İblis”i ilə paralellər apardıq. Gəlinən qənaət odur ki, H.Caviddə sözügedən mövzuya yanaşma bənzərsiz məntiqli, insanlığa, deməli, ədəbiyyatın da sabahkı özünü təsdiqinə uyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Folkloru Antologiyası, 3-cü kitab. Göyçə folkloru, Bakı: Səda, 1999, 746 s.
2. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: , Elm, 2003, 418 s.
3. Qaliboğlu E. Şəxsi arxivi.
4. Qafarlı R. Azərbaycan-türk mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası), Bakı, ADPU-nun nəşri, 2010, 420 s.
5. Quran nəzərindən İblislə şeytanın fərqi nədir? - Cavablar xəzinəsi - açılmasında məqsəd İslama aid suallara cavab vermək olmuşdur (islamquest.net)
6. Qurani Kərim və Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi (islamhouse.com)
7. Kazımoğlu-İmanov M. Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda demonizm. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Elmi-ədəbi toplusu, 2022/1 (57). Bakı, Elm və təhsil, 2022, səh. 3-34.
8. Hüseyin C. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, Lider, 2005, 304 s.
9. Cin və şeytan haqqında - Qurana istinadən.
<http://ixlas.az/meqaleler/551-cin-ve-sheytan-haqqinda-qurana-istinaden.html>